

επενεργούν σε διαφορετικές καθοριστικές περιοχές και πρακτικές και, όπως είπε ο Γκράμσι, «συνενώνονται σε μια ρηγματική ενότητα». Η ανάλυση εδώ εστιάζει στις κρίσεις και τις τομές, καθώς και στο διακριτό χαρακτήρα των «ιστορικών διευθετήσεων» που ακολουθούν. Η συμπύκνωση των δυνάμεων κατά τη διάρκεια μιας περιόδου κρίσης, και οι νέες κοινωνικές συνθέσεις που ανακύπτουν, σηματοδοτούν μια νέα «συγκυρία».

Υποστηρίζω ότι η σημερινή κατάσταση είναι μια κρίση, μια ακόμη ανεπίλυτη ασυνέχεια εκείνης της συγκυρίας που μπορούμε να ορίσουμε ως «τη μακρά πορεία της Νεοφιλελεύθερης Επανάστασης». Από τη δεκαετία του 1970, κάθε κρίση μοιάζει διαφορετική καθώς προκύπτει από ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες. Φαίνεται, όμως, ότι όλες έχουν ορισμένα κοινά σταθερά χαρακτηριστικά και ότι συνδέονται στη γενική τους πορεία και εξέλιξη. Παραδόξως, στην επέκταση του σχεδίου αυτού έχουν συνεισφέρει, με διαφορετικούς τρόπους, αντιτιθέμενα πολιτικά καθεστώτα.

Ο όρος «νεοφιλελεύθερος» δεν είναι ικανοποιητικός. Η παραπομπή του στην καταλυτική επιρροή του καπιταλισμού στη σύγχρονη ζωή ηχεί σήμερα σαν επανάληψη του ίδιου λάθους. Κριτικοί των ιδεών υποστηρίζουν ότι ο όρος εκφράζει πάρα πολλά πράγματα μαζί, για να του αποδοθεί μια ενιαία ταυτότητα· είναι αναγωγικός και συσκοτίζει την εσωτερική πολυπλοκότητα και τη γεω-ιστορική ακρίβεια. Αν και κατανοώ την παραπάνω κριτική, έχω την εντύπωση ότι υπάρχουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά που θα δικαιολογούσαν να δώσουμε στον όρο μια *προσωρινή* εννοιολογική ταυτότητα, αρκεί να εννοηθεί ως μια πρώτη προσέγγιση. Ακόμη και ο Μαρξ υποστήριζε ότι η ανάλυση επιτρέπει την κατανόηση σε διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης και η κριτική σκέψη συχνά ξεκινά με μια «χαστική» αφαίρεση –παρότι στη συνέχεια χρειάζεται να προσθέτουμε «περαιτέρω προσδιορισμούς» για να «αναπαράγουμε το συγκεκριμένο στη σκέψη». Θα υποστήριζα ακόμη ότι είναι *πολιτικά* αναγκαίο να κατονομάσουμε το νεοφιλελευθερισμό για να δώσουμε περιεχόμενο, εστίαση και αιχμή στην αντίσταση σε αυτόν.

Ο σκεπτικισμός για το νεοφιλελευθερισμό ως έννοια μπορεί εν μέρει να οφείλεται στην παράδοση του πραγματισμού: οι Άγγλοι διανοούμενοι αδυνατούν πολλές φορές να κατανοήσουν την πρακτική αποτελεσματικότητα μακρόπνοων θεωρητικών ιδεών. Για παράδειγμα, η συζήτηση γύρω από τις αρχές που δικαιολογούν τη θανατική ποινή πολύ συχνά εκφυλίζεται σε μια κουβέντα για το αν ο σκοπός της επιτυγχάνεται καλύτερα με τον απαγχονισμό, τον πνιγμό ή το διαμελισμό. Θυμάμαι ότι πολλοί αρνήθηκαν να χρησιμοποιήσουν τον όρο «πρόταγμα» για να περιγράψουν το Θασερισμό και τους Νέους Εργατικούς, αν και ήταν ξεκάθαρο ότι κανείς από αυτούς τους πολιτικούς σχηματισμούς δεν αποτελούνταν από υπνοβάτες με αμιγώς πραγματιστικές προθέσεις. Στον αγγλικό κοινό νου, όμως, ο πραγματισμός συχνά είναι ο κανόνας.

Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο

Ποιες είναι, τότε, οι κύριες ιδέες του νεοφιλελεύθερου μοντέλου; Εδώ, μπορούμε να ξετυλίξουμε ένα μόνο υφάδι. Όσο αναχρονιστικό και να ακούγεται, ο νεοφιλελευθερισμός εδράζεται στο «ελεύθερο, κτητικό άτομο», ενώ το κράτος απορρίπτεται ως τυραννικό και καταπιεστικό. Πιο συγκεκριμένα, το κράτος πρόνοιας είναι ο πρωταρχικός εχθρός της ελευθερίας. Το κράτος δεν πρέπει ποτέ να κατεξουσιάζει την κοινωνία, να υπαγορεύει στα ελεύθερα άτομα πώς να διαθέσουν την ιδιωτική τους περιουσία, να ρυθμίζει την οικονομία της ελεύθερης αγοράς ή να αναμιγνύεται στο θεόσταλτο δικαίωμα της κερδοφορίας και της συσσώρευσης ατομικού πλούτου. Η εκπορευόμενη από το κράτος «κοινωνική μηχανική» δεν πρέπει ποτέ να υπερισχύει των εταιρικών και ιδιωτικών συμφερόντων. Δεν πρέπει να επεμβαίνει στους «φυσικούς» μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς ή να θέτει ως στόχο της τη βελτίωση της ροπής του καπιταλισμού της ελεύθερης αγοράς προς την ανισότητα. Το βιβλίο του Χάρβεϊ αποτελεί χρήσιμο οδηγό.² Οι Theodore, Peck και Brenner το συνοψίζουν ως εξής: «Ανοικτές, ανταγωνιστικές και μη ρυθμισμένες αγορές, απελευθερωμένες από την κρατική παρέμβαση και τις δράσεις κοινωνικών συλλογικοτήτων, εκπροσωπούν τον βέλτιστο μηχανισμό για την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη [...] Αυτή είναι η απάντηση του ανανεωμένου καπιταλισμού στην “κρίση του κεϋνσιανού κράτους πρόνοιας [welfarism]” τη δεκαετία του 1970».³ (Η άλλη απάντηση του καπιταλισμού, παρεμπιπτόντως, ήταν η παράκαμψη της κρατικής παρέμβασης μέσω της «μεταφοράς στο παγκόσμιο» [going global].)

Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη αφήγηση, το κράτος πρόνοιας (σπρωγμένο από την αντίδραση της εργατικής τάξης στην Ύφεση του 1930 και τη λαϊκή κινητοποίηση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου) έθεσε λανθασμένα ως καθήκον του την παρέμβαση στην οικονομία, την αναδιανομή του πλούτου, την καθολίκευση των ευκαιριών, την αντιμετώπιση της ανεργίας, την προστασία των κοινωνικά ευάλωτων, τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των καταπιεσμένων ή περιθωριοποιημένων ομάδων και την καταπολέμηση της κοινωνικής αδικίας. Αποπειράθηκε να διαρρήξει το «φυσικό» (sic) δεσμό ανάμεσα στις κοινωνικές ανάγκες και την ικανότητα του ατόμου να πληρώνει. Η αγαθοεργός ουτοπική του συναισθηματικότητα, όμως, αποχαύνωσε το ηθικό σθένος του έθνους, κατέστρεψε την προσωπική υπευθυνότητα και το υπέρτατο καθήκον των φτωχών στην εργασία. Επέβαλε κοινωνικούς σκοπούς σε μια οικονομία που βασιζόταν στην ατομική απληστία και το ιδιοτελές συμφέρον [self interest].

[...]

Η Μάργκαρετ Θάτσερ, με την εξαιρετική καθοδήγηση του Keith Joseph,⁴ κατανόησε διαισθητικά τη θέση του Χάγιεκ ότι το «κοινό καλό» είτε δεν υπάρχει είτε δεν μπορεί να υπολογιστεί: «Δεν υπάρχει αυτό που λέμε κοινωνία.

Υπάρχει μόνο το άτομο και η οικογένειά του (sic)». Κατόν ηση επίσης το δίδαγμα του Μίλτον Φρίντμαν, ότι «μόνο μια κρίση –υπαρκτή ή επινοημένη– προκαλεί πραγματική αλλαγή. Όταν συμβεί μια τέτοια κρίση, οι δράσεις που αναλαμβάνονται εξαρτώνται από τις ιδέες που κυκλοφορούν [...] η δική μας βασική λειτουργία [είναι] να αναπτύσσουμε εναλλακτικές πολιτικές προς τις υπάρχουσες [...] μέχρι το πολιτικά αδύνατο να γίνει πολιτικά αναπόφευκτο».⁵ Όπως παρατηρούσε το think tank της ελεύθερης αγοράς, το Ινστιτούτο Οικονομικών Υποθέσεων [Institute of Economic Affairs], κατά την άνοδο του θατσερισμού, «η αγορά είναι μια ιδέα, της οποίας ο καιρός έχει φτάσει». Αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να είναι η διατύπωση του οράματος του σημερινού συνασπισμού.

Το κράτος πρόνοιας είχε εισχωρήσει στα άδυτα του ιδιωτικού κεφαλαίου. Η φιλοδοξία των αντιπάλων του, από την εποχή που, τη δεκαετία του 1950, ο Τσώρτσιλ οραματίστηκε μια «δέσμη ελέγχων», ήταν να υποχωρήσει αυτή η μεταπολεμική «διευθέτηση» και να αποκατασταθούν τα προνόμια του κεφαλαίου. Η κρίση του τέλους της δεκαετίας του 1960 και της δεκαετίας του 1970 ήταν η ευκαιρία του νεοφιλελευθερισμού, και τα καθεστώτα Θάτσερ και Ρήγκαν την άρπαξαν για τα καλά.

[...]

Πρέπει, φυσικά, να σημειωθεί ότι ο νεοφιλελευθερισμός έχει πολλές παραλλαγές. Υπάρχουν σημαντικές διαφορές, για παράδειγμα, ανάμεσα στην αμερικανική, τη βρετανική και την ευρωπαϊκή εκδοχή της «κοινωνικής αγοράς»: ανάμεσα στην κρατικά υποβοηθούμενη ανάπτυξη της νοτιο-ανατολικής Ασίας και στον «κρατικό καπιταλισμό» της Κίνας· στο ολιγαρχικό/κλεπτομανές κράτος της Ρωσίας και στα μονεταριστικά «πειράματα» στη Λατινική Αμερική. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι ένα πράγμα. Εξελίσσεται και διαφοροποιείται. Εντούτοις, γεωπολιτικά, οι νεοφιλελεύθερες ιδέες, πολιτικές και στρατηγικές κερδίζουν σταδιακά έδαφος, επαναπροσδιορίζουν το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο, ορίζουν τις στρατηγικές και δίνουν τον τόνο.

[...]

Η φιλελεύθερη κληρονομιά

Από πού προέρχονται οι νεοφιλελεύθερες ιδέες; Ιστορικά εδράζονται στις αρχές της «κλασικής» φιλελεύθερης οικονομικής και πολιτικής θεωρίας. Εδώ, μπορούμε μόνο να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη αυτού του σώματος ιδεών περιληπτικά, επιγραμματικά. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η επίδραση της αγροτικής επανάστασης, η επέκταση των αγορών (σε γη, εργασία, γεωργία και εμπορεύματα) και η εμφάνιση της πρώτης εμπορικής-καταναλωτικής κοινωνίας στη Βρετανία του 18ου αιώνα. Αυτά προέκυψαν ως απόρροια των πολεμικών επιτυχιών, της ναυτικής ανωτερότητας έναντι των ηπειρωτικών ανταγωνιστών, της επέκτασης του

εμπορίου, της κατάκτησης της Ινδίας και της υψηλής θέσης στις αποικιακές δουλεμπορικές οικονομίες φυτειών, οι οποίες παρήγαγαν –συχνά σε συνθήκες καταναγκαστικής εργασίας, βίας και συστηματικής εξαθλίωσης– αγαθά και κέρδη για τη μητροπολιτική αγορά: «κορόνες στο στέμμα», όπως αποκαλούσαν οι Γάλλοι τον Άγιο Δομίνικο (Αϊτή) μόλις πριν την αιτινή επανάσταση.

Από οικονομική άποψη, τα θεμέλιά της εδράζονταν στα δικαιώματα των ελεύθερων ανθρώπων –«κύριοι των επιθυμιών και καπετάνιοι των ψυχών τους»– να διαθέτουν την περιουσία τους κατά το δοκούν, «να ανταλλάσσουν εμπορεύματα» [to barter and truck], όπως το έθεσε ο Άνταμ Σμιθ, να αποκομίζουν κέρδος και να συσσωρεύουν πλούτο, με βάση μόνο τα δικά τους συμφέροντα. Ο πλούτος των εθνών του Σμιθ «κωδικοποίησε» εξαιρετικά το οικονομικό αυτό μοντέλο (χρησιμοποιώντας το παράδειγμα μιας βιομηχανικής επιχείρησης μικρής όσο ένα εργοστάσιο καρφιών!)

Ο Μαρξ κάποτε περιέγραψε τη στιγμή αυτή στα κυκλώματα συσσώρευσης του κεφαλαίου ως «την ίδια την Εδέμ των απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου», την πηγή του λεξικού των αστικών ιδεών – ελευθερία, ισότητα, ιδιοκτησία και «Μπένθαμ» (δηλαδή κτητικός ατομικισμός και ιδιοτελές συμφέρον [self interest]).

[...]

Ο πολιτικός φιλελευθερισμός εδράζεται στους αγώνες των ανερχόμενων τάξεων που σχετιζόνταν με τις παραπάνω εξελίξεις και αμφισβητούσαν, διερρήγνυαν και εκτόπιζαν την τυραννία της μοναρχικής, αριστοκρατικής και γαιοκτητικής εξουσίας [landed power]. Οι Άγγλοι γεννήθηκαν ελεύθεροι [free]: η Αγγλία ήταν στ' αλήθεια η πατρίδα της ελευθερίας [liberty]. Αυτό απαιτούσε τη συναίνεση των ελεύθερων ανδρών με ιδιοκτησία σε μια περιορισμένη μορφή κράτους και την ηγετική θέση τους στην κοινωνία καθώς και ευρύτερη πολιτική εκπροσώπησή τους. Καθοριστικές στιγμές ήταν ο Εμφύλιος Πόλεμος· η εκτέλεση του Καρόλου Α΄ της Αγγλίας· ο «ιστορικός συμβιβασμός» της «Ένδοξης Επανάστασης» του 1688· οι επιτυχίες των ανερχόμενων μερκαντιστικών τάξεων στο εμπόριο και τις συναλλαγές· η απώλεια των αμερικανικών αποικιών αλλά με παρήγορο αντιστάθμισμα ένα λοκιανής έμπνευσης Σύνταγμα για την Αμερικανική Δημοκρατία [Republic] των ελεύθερων ανδρών με ιδιοκτησία. Ύστερα ήρθε το 1789, η βία και ο υπερβολικός εξισωτισμός της Γαλλικής Επανάστασης, οι επιτυχίες των Ναπολεόντιων Πολέμων και η συντηρητική αντίδραση στην πολιτική αναταραχή.

Η εκβιομηχάνιση και η ανάδυση της μεταποίησης ακολούθησαν στο 19ο αιώνα: οι «πειθαρχίες» της μισθωτής εργασίας, το εργοστασιακό σύστημα, ο θρίαμβος του ελεύθερου εμπορίου, ο εξαστισμός και οι βιομηχανικές φτωχογειτονιές, καθώς η Βρετανία γινόταν «το εργαστήριο του κόσμου». Ο Χόμπσμπωμ αποκαλεί αυτό το θρίαμβο των αστικών τάξεων και των αστικών ιδεών, τρό-

πων οργάνωσης, σκέψης και αξιών, «Εποχή του Κεφαλαίου». Τα ριζοσπαστικά όμως ρεύματα που είχαν περιέργως φωλιάσει κάτω από την ευρύχωρη σκιά του φιλελευθερισμού ξεκίνησαν να χαρτογραφούν ένα διαφορετικό μονοπάτι: οι γιακωβίνικες λέσχες, ο ριζοσπαστισμός, οι διαδηλωτές του Peterloo, ο Χαρτισμός, οι αγώνες για το δικαίωμα ψήφου, οι συνεργατικές και ουτοπικές κοινότητες, τα πρώιμα συνδικάτα και οι σύνδεσμοι φιλίας. Η αντίφαση αυτή έδωσε ώθηση στην «εποχή της μεταρρύθμισης» – σε αγώνες για την επέκταση του δικαιώματος ψήφου, για να τεθούν όρια στις ώρες εργασίας και την παιδική και γυναικεία εργασία, για την Καθολική [Catholic] Χειραφέτηση, την κατάργηση της δουλείας, την αναθεώρηση των Combination Acts και των Νόμων των Σιτηρών [Corn Laws].⁶ ταυτόχρονα, επέφερε τη σταδιακή αποδέσμευση του ανεξάρτητου συμφέροντος της εργατικής τάξης από το Φιλελευθερισμό.

[...]

Οι παραπάνω εξελίξεις στη διάρκεια δύο αιώνων συνθέτουν τον πυρήνα της κλασικής φιλελεύθερης πολιτικής και οικονομικής σκέψης, την οποία ο νεοφιλελευθερισμός ονειρεύεται και πάλι. Εδώ, όμως, ξεκινούν και πάλι οι αντινομίες και οι αμφισημίες του φιλελευθερισμού. Οι πολιτικές ιδέες της «ελευθερίας» [liberty] προσδέθηκαν στις οικονομικές ιδέες της ελεύθερης αγοράς – μια από τις διαχωριστικές γραμμές του φιλελευθερισμού που επανέρχεται στο προσκήνιο με το νεοφιλελευθερισμό. Όπως παρατηρούσε ειρωνικά ο Έντμουντ Μπερκ: «Θα ήταν παράξενο να βλέπαμε τον καπετάνιο της Γουινέας [τον καπετάνιο ενός πλοίου που μετέφερε σκλάβους] να επιχειρεί να δημοσιεύσει τη δική του διακήρυξη της ελευθερίας και ταυτόχρονα να διαφημίζει το εμπόρευμα των σκλάβων». Αυτή όμως είναι ακριβώς η «σχάση» που έκανε πράξη ο Φιλελευθερισμός: πρόοδος, αλλά ταυτόχρονα και ανάγκη περιορισμού κάθε «απειλής από τα κάτω»: ανεκτικότητα, μεταρρύθμιση, μετριοπάθεια και αντιπροσωπευτική διακυβέρνηση για την αγγλική φυλή, αλλά αποικιακή διακυβέρνηση [governmentality], πειθαρχία και εξουσία για τους απειθαρχους «άλλους» αυτόχθονες λαούς του εξωτερικού· χειραφέτηση και καθυπόταξη· ελεύθεροι άνδρες στο Λονδίνο, σκλάβοι στις δυτικές Ινδίες· ελευθερία τώρα για ορισμένους, ατέρμονη μαθητεία στην ελευθερία για άλλους· η οικουμενική γλώσσα της «ανθρωπότητας» εναντίον της μερικότητας του λόγου [discourse] των γυναικών· μια εκπολιτιστική «αποστολή» που υπέκρυπτε ένα ανυπέβλητο χάσμα ανάμεσα στους πολιτισμένους και τους βάρβαρους· σήμερα, το «ήπιο» πρόσωπο του φιλελευσπλαχνου συντηρητισμού και η «Μεγάλη Κοινωνία» [Big Society]⁷ εδώ, –η σκληρή πραγματικότητα των περικοπών, η πρόνοια έναντι εργασίας [workfare] και το κήρυγμα της αυτοπεποίθησης εκεί.

Οι κλασικές φιλελεύθερες ιδέες άρχισαν να παρακμάζουν στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο Dangerfield ανέφερε τις

σουφραζέτες, τα συνδικάτα, τη μεταρρύθμιση στη Βουλή των Λόρδων (παλαιό προπύργιο της αριστοκρατίας) και τον αγώνα για την ιρλανδική ανεξαρτησία ως βασικούς παράγοντες για τον «περίεργο θάνατο της φιλελεύθερης Αγγλίας».⁸ Σε μια όλο και πιο πλουτοκρατική κοινωνία, υπήρχε ολοένα και μεγαλύτερη συνένωση γης και κεφαλαίου. Οι βιομήχανοι επιδίωκαν να κερδίσουν ευυποληψία χάρη στις νέες ιδιοκτησίες τους στην ύπαιθρο, ενώ οι παλαιές αριστοκρατικές τάξεις και οι γαιοκτήμονες ταξίδευαν με χαρά στο City για να επενδύσουν, καθώς εκτοξευόταν στα ύψη το ποσοστό κέρδους από το αυτοκρατορικό εμπόριο. Οι νέες πλουτοκρατικές τάξεις θεώρησαν την παγκόσμια αγορά δική τους. Ο αυξανόμενος όμως ανταγωνισμός με τα άλλα κράτη και η «διαμάχη» για την αυτοκρατορική εξουσία έκανε τον Λένιν να περιγράψει τον ιμπεριαλισμό ως το «υψηλότερο στάδιο του καπιταλισμού».

Εν μέσω του ανταγωνισμού με Πρωσία και Ιαπωνία, ένας νέος φιλελευθερισμός αναδύθηκε στη Βρετανία, ο οποίος εστίασε στην κρατική παρέμβαση και στην «κοινότητα» (όπως πάντα, ένας βολικός τρόπος για να μην αναφερθεί κανείς στην τάξη). Οι μεταρρυθμίσεις κοινωνικής ασφάλισης του Φιλελεύθερου Συνασπισμού του 1906-1911 (Λούντ Τζωρτζ και Τσώρτσιλ) θέσπισαν ένα πρώιμο υπόδειγμα για το κράτος πρόνοιας. Αργότερα, η παρέμβαση ενάντια στην ανεργία και ο αγώνας εναντίον της φτώχειας –που συνδέθηκαν με τον Κένυς και τον Beveridge– χαρακτήρισαν τη δεύτερη φάση.⁹ Πρόκειται για μια ιστορία που ο Νικ Κλεγκ και οι Φιλελεύθεροι Δημοκράτες –οι οποίοι με δυσθυμία κρέμονται από το φράκο των Συντηρητικών τους συμμάχων– είτε βολικά λησμόνησαν, είτε δεν κατάλαβαν ποτέ.

Τα χρόνια από το 1880 μέχρι το 1920 ήταν χρόνια κρίσιμων τομών στα οποία αναδύθηκε η καπιταλιστική «μαζική κοινωνία»: μαζική παραγωγή, μαζικές καταναλωτικές αγορές, αγοραίος τρόπος ενσωμάτωσης των μαζών σε μια θέση υπάλληλη στο σύστημα, μαζικά πολιτικά κόμματα και βιομηχανικά συνδικάτα, μέσα μαζικής ενημέρωσης, μαζική κουλτούρα, μαζική αναψυχή, μαζικά σπορ και ψυχαγωγία, μαζική διαφήμιση και νέες μέθοδοι μάρκετινγκ, δοκιμής και ικανοποίησης των «αναγκών» των μαζών και διαμόρφωσης της ζήτησης –εμβρυακές μορφές των σημερινών focus groups, της κατάτμησης της αγοράς life-style, του branding, των συμβούλων προσωπικών σχέσεων, των υπηρεσιών καταναλωτή και των συναφών. Η «επανάσταση των μάντζερ» [managerial revolution] –μια νέα συμμαχία συμφερόντων ανάμεσα σε μετόχους και ανώτερους διαχειριστές κεφαλαίων– δεν δημιούργησε αστούς επιχειρηματίες [entrepreneurs], αλλά τις επενδυτικές και διευθυντικές τάξεις των γιγαντιαίων πολυεθνικών καπιταλιστικών επιχειρήσεων που πλέον εκτείνονται σε όλη την υφήλιο.

Ο νεοφιλελευθερισμός, λοιπόν, εξελίσσεται. Ιδιοποιείται και δανείζεται εκτενώς από τις κλασικές φιλελεύθερες

ιδέες: σε κάθε μια από αυτές, όμως, δίνει μια περαιτέρω «αγοραία» κλίση και εννοιολογική αναδιοργάνωση. Οι κλασικές φιλελεύθερες αρχές έχουν μετασχηματιστεί ριζικά για να μπορούν να εφαρμοστούν σε ένα μοντέρνο, παγκόσμιο, μετα-βιομηχανικό καπιταλισμό. Μεταφράζοντας τις ιδέες αυτές σε διαφορετικές μορφές λόγου [discursive forms] και σε μια διαφορετική ιστορική στιγμή, ο νεοφιλελευθερισμός επιτελεί ένα τεράστιο έργο μεταγραφής [transcoding], παραμένοντας στο έδαφος του λεξιλογίου από το οποίο αντλεί. Είναι σε θέση να επιτελεί αυτό το έργο εξάρθρωσης και συνάρθρωσης, ακριβώς γιατί οι ιδέες αυτές έχουν εδώ και καιρό εγγραφεί σε κοινωνικές πρακτικές και θεσμούς, έχουν εναποτεθεί στο «habitus» της καθημερινής ζωής, του κοινού νου και της λαϊκής συνείδησης – «ίχνη που δεν καταγράφονται».

[...]

Ο Νεοφιλελευθερισμός στη μεταπολεμική περίοδο: Θατσερισμός και Μπλαιρισμός

Πώς, λοιπόν, τράφηκε ο νεοφιλελευθερισμός, πώς ακονίστηκε και πώς αναπτύχθηκε στις μεταπολεμικές συγκυρίες; Στα χρόνια αμέσως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε ένα σπάνιο ιντερλούδιο –η στιγμή «Butler»–¹⁰ μιας σχεδόν συναίνεσης στο θεμελιακό σχήμα του προνοιακού κράτους και της μεικτής οικονομίας. Αλλά καθώς η μεταπολεμική οικονομία συνερχόταν και οι ΗΠΑ αντικαθιστούσαν τη Μεγάλη Βρετανία ως «παράδειγμα», οι εσωτερικές εντάσεις έρχονταν όλο και περισσότερο στην επιφάνεια. Αλλαγές στην ταξική δομή και η διάδοση της αφθονίας προκάλεσαν μια κρίση εμπιστοσύνης προς την Αριστερά. Ο Gaitskell¹¹ αναρωτιόταν με αγωνία: «μπορούν οι Εργατικοί να επιβιώσουν μετά την τηλεόραση, το πλυντήριο, το ψυγείο και το αυτοκίνητο;». Στα 1960, η ροκ μουσική, η νέα νεανική κουλτούρα, ο μαρασμός του σεβασμού και της υπακοής, η απελευθερωτική επίδραση του αντισυλληπτικού για τις γυναίκες, η αντικουλτούρα και η διεύρυνση των ορίων του νου μέσα από τα ναρκωτικά –όλα αυτά αντηχούσαν την αναταραχή που πλησίαζε: «αντίσταση δια των τελετουργικών».¹² Το «1968» απελευθέρωσε μια χιονοστιβάδα διαμαρτυρίας, διαφωνίας και διάρρηξης των δεσμών: φοιτητικές καταλήψεις, συμμετοχική δημοκρατία, πολιτικές της κοινότητας, δεύτερο φεμινιστικό κύμα, «turn on, tune in and drop out»,¹³ μια αμφίθυμη ελευθεριακότητα [libertarianism] – αλλά και λατρεία του Τσε Γκεβάρα, του Βιετνάμ, του ΙΡΑ, της αναταραχής στα εργοστάσια, της «black power», των Ερυθρών Ταξιαρχιών... Καθώς συνέβαιναν όλα αυτά, στα μέσα του '70, και ενώ ο πληθωρισμός ανέβαινε στα ύψη, το ΔΝΤ, που ως τότε επέβαλε προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής στα κράτη του Τρίτου Κόσμου, επέβαλε ένα και στη Βρετανία. Στην ομίχλη της «εβδομάδας των τριών ημερών», ο Ted Heath κήρυττε τη χώρα ακυβέρνητη.¹⁴ Η μεταπολεμική «διευθέτηση» κατέρρεε.

Το 1979, ο θατσερισμός εξαπέλυσε την επίθεσή του ενάντια στην κοινωνία και στο κεϋνσιανό κράτος. Αλλά ταυτόχρονα ξεκίνησε και μια εκ θεμελίων ανοικοδόμηση της κοινωνικο-οικονομικής αρχιτεκτονικής, με τις πρώτες ιδιωτικοποιήσεις (αυτό που ο Harold Macmillan, της πτέρυγας των One-nation Τόρηδων, αποκάλεσε «ξεπούλημα των ασημικών της οικογένειας»!). Ο θατσερισμός έφερε την αριστερά σε πλήρη σύγχυση. Θα ήταν άλλη μια αιώρηση του εκλογικού εκκρεμούς ή μήπως η απαρχή μιας ανοικοδόμησης της κοινωνίας σε ριζικά νέες, νεοφιλελεύθερες κατευθύνσεις;

Ωστόσο ακόμη, το παλιό έπρεπε να καταστραφεί προτού το νέο μπορέσει να πάρει τη θέση του. Η Μάργκαρετ Θάτσερ συνωμότησε σε έναν αδυσώπητο πόλεμο ενάντια στους «μαλακούς» της κυβέρνησης και ταυτόχρονα μηχανοραφούσε για να τσακίσει την ισχύ των συνδικάτων – του «εσωτερικού εχθρού». Παρακινούσε τον κόσμο να υιοθετήσει νέες, εξατομικευμένες και ανταγωνιστικές λύσεις: «πάρε τα πόδια σου»,¹⁵ γίνε αυτοαπασχολούμενος ή μέτοχος, αγόρασε το σπίτι σου από την τοπική κοινότητα, επένδυσε στη δημοκρατία των ιδιοκτητών. Επινόησε ένα «σπιτικό» και οικείο ισοδύναμο για κάθε βασική νεοφιλελεύθερη ιδέα που βρισκόταν πίσω από τις κοσμογονικές αλλαγές που επέβαλλε στην κοινωνία: δώστε αξία στα χρήματά σας [value for money], διαχειριστείτε το δικό σας προϋπολογισμό, δημοσιονομικός περιορισμός, χρηματικό απόθεμα, αρετές του ανταγωνισμού. Υπήρχε θυμός, διαμαρτυρία, αντίσταση, αλλά και ένα κύμα λαϊκιστικής στήριξης στην ανηλεή άσκηση της ισχυρής ηγεσίας.

Ο θατσερισμός κινητοποίησε μια διάχυτη, αν και ασαφή ανυπομονησία για κοινωνική αλλαγή, μηχανευόμενος λαϊκιστικές εκκλήσεις «από τα κάτω» προς το κράτος «επάνω» για να σωθεί η χώρα με την επιβολή της τάξης. Αυτή η διολίσθηση σε μια κοινωνία «νόμου και τάξης» (βλ. το *Policing the Crisis*) ήταν ένα κομβικό στάδιο στην αντιφατική πορεία προς έναν «αυταρχικό λαϊκισμό».¹⁶

Ένα φαινομενικά παράταιρο χαρακτηριστικό ήταν το ότι, στις σκοτεινές μέρες της χαμηλής εκλογικής της δημοτικότητας, η Θάτσερ ιδιοφυώς επικαλούνταν για τη διάσωσή της όχι την ορθολογικότητα της αγοράς αλλά έναν αρχαϊκό βρετανικό εθνικισμό. Ο πόλεμος στα Φώκλαντ επέτρεψε στο θατσερισμό να παίξει, όταν χρειάστηκε, με δύο διαφορετικά ιδεολογικά ρεπερτόρια, που είχαν απήχηση σε εμφανώς αντιθετικές δεξαμενές κοινού αισθήματος: βάδιζε προς το μέλλον φορώντας την πανοπλία του παρελθόντος. Η «αγορά» ήταν ένας μοντέρνος, ορθολογικός, αποτελεσματικός, πρακτικά προσανατολισμένος λόγος, εγγεγραμμένος στην καθημερινότητα. Ο εθνικιστικός λόγος, με την ιμπεριαλιστική του αντίληψη (αυτό που ο Paul Gilroy αποκαλεί τη «μελαγχολία» του, το χωρίς ανταπόδοση πένθος για κάτι που χάθηκε)¹⁷, στοιχειώθηκε από την φαντασίωση μιας ύστερης επιστροφής στη ση-

μαία, στις οικογενειακές αξίες, στον εθνικό χαρακτήρα, στην αυτοκρατορική δόξα και το πνεύμα της διπλωματίας των κανονιοφόρων του Πάλμερστον.

Η ιδεολογία είναι πάντοτε αντιφατική. Δεν υπάρχει μία, ενοποιημένη «κυρίαρχη ιδεολογία» – ένα λάθος που το επαναλαμβάνουμε και τώρα, καθώς δεν διακρίνουμε ανάμεσα στα συντηρητικά και τα νεοφιλελεύθερα ιδεολογικά ρεπερτόρια. Η ιδεολογία δουλεύει καλύτερα όταν συρράπτει αντιφατικές γραμμές επιχειρημάτων και συναισθηματικές επενδύσεις –όταν βρίσκει ανάμεσά τους αυτό που ο Λακλάου αποκαλεί «συστήματα ισοδυναμίας» [systems of equivalence]. Η αντίφαση είναι η τέχνη της ιδεολογίας. Ο Andrew Gamble υποστήριξε ότι ο θατσερισμός χαρακτηρίζεται από το συνδυασμό «ελεύθερη αγορά / ισχυρό κράτος».¹⁸ Πολλοί πίστεψαν ότι αυτός ο συνδυασμός θα ήταν και η αρχή του τέλους για το θατσερισμό. Ωστόσο, αυτή η στρατηγική, αν και μη λογική, κατάφερε όσο λίγες να κερδίσει τη συναίνεση εκείνων που στηρίζονται στα αντιφατικά στοιχεία του κοινού νου, της λαϊκής ζωής και συνείδησης. Ακόμα και σήμερα, ο λόγος περί αγοράς / ελεύθερης επιχείρησης / ιδιωτικής περιουσίας βαδίζει χέρι-χέρι με την παλαιότερη συντηρητική προσήλωση στο έθνος, τη φυλετική ομοιογένεια, την Αυτοκρατορία, την παράδοση. Οι «δυνάμεις της αγοράς» είναι καλές όταν πρόκειται για την αποκατάσταση της εξουσίας του κεφαλαίου και για τη διάλυση των ψευδαισθήσεων της αναδιανομής. Αλλά σε στιγμές δυσκολίας, μπορεί κανείς να στηριχθεί στην «Αυτοκρατορία» για την αντεπίθεσή του. Ο «λαός» θα ζητωκραυγάσει το στόλο που επιστρέφει στο Πλύμουθ από κάποια μικρή κουκκίδα γης στο Νότιο Ατλαντικό. Θα γεμίσει τους δρόμους του Wootton Bassett για να τιμήσει του νεκρούς που επιστρέφουν από «έναν πόλεμο χωρίς τέλος» στο Αφγανιστάν.¹⁹ (Πόσοι άραγε θυμούνται ότι αυτός ήταν ο τέταρτος πόλεμος της Βρετανίας στο Αφγανιστάν;)

[...]

Το υβρίδιο του Μπλαιρ, οι Νέοι Εργατικοί [New Labour]... εγκατέλειψαν την ιστορική ατζέντα των Εργατικών και βάλθηκαν να ανασυγκροτήσουν τη σοσιαλδημοκρατία ως «το ιδανικό κέλυφος» για την παραλλαγή του νεοφιλελευθερισμού που υποστήριζαν. Υβρίδιο, διότι δανείστηκε τις τακτικές της τριγωνοποίησης (μία ιδέα από κάθε άκρο του πολιτικού φάσματος για να φτιάξουμε έναν Τρίτο Δρόμο) από τον Κλίντον, συναρθρώνοντας εκ νέου την κοινωνική μεταρρύθμιση, την ελεύθερη επιχείρηση και την αγορά. Αυτή η συγχώνευση ήταν η πραγματική πηγή της «επικοινωνιακής πολιτικής» των Νέων Εργατικών –όχι μια ενοχλητική συνήθεια αλλά μια σοβαρή πολιτική στρατηγική, μια «διπλή μετατόπιση». Οι Νέοι Εργατικοί επανατοποθετήθηκαν από την κεντροαριστερά στην κεντροδεξιά. Υπό την κάλυψη του απατηλού όρου «εκσυγχρονισμός», οι «άγιοι» των Νέων Εργατικών επιτέθηκαν βάνουσα στους «παλιούς» Εργατικούς. Μία σημαντική μερίδα της «ενδοχώρας» των Ερ-

γατικών έπαιρνε το δρόμο χωρίς επιστροφή. Αλλά ο «μεσαίος χώρος», το κεφάλι της καρφίτσας πάνω στο οποίο όλα τα κόμματα ανταγωνίζονταν για το ποιο θα πρωτο-χορέψει, έγινε ο προνομιακός πολιτικός προορισμός.

Οι Νέοι Εργατικοί πίστεψαν ότι ο παλιός δρόμος προς τη διακυβέρνηση ήταν οριστικά κλειστός. Προσηλυτίστηκαν στο νεοφιλελευθερισμό και την αγορά. Και ασπαζόμενοι το νέο διαχειριστικό δόγμα της θεωρίας της δημόσιας επιλογής που διδασκόταν στις Σχολές Διοίκησης Επιχειρήσεων των ΗΠΑ, οι Νέοι Εργατικοί τελικά κατάλαβαν ότι μπορούσαν να αποφύγουν την πολιτική φασαρία που δημιουργούσε η ιδιωτικοποίηση. Μπορούσες απλώς να παρεισδύσεις στο διαχωρισμό κράτους και αγοράς. Ο εξωπορισμός [outsourcing], η σχέση κόστους-ωφέλειας και η αμφισβήτηση των συμβάσεων άνοιξαν τη μία μετά την άλλη τις πόρτες μέσα από τις οποίες το ιδιωτικό κεφάλαιο μπορούσε να γλιστρήσει αθόρυβα στο δημόσιο τομέα και να τον αδειάσει από μέσα. Αυτό σήμαινε ότι οι Νέοι Εργατικοί υιοθετούσαν αγοραίες στρατηγικές, υποτάσσονταν σε ανταγωνιστικές πειθαρχίες, ασπάζονταν επιχειρηματικές αξίες και δημιουργούσαν νέα επιχειρηματικά υποκείμενα. Ο πρωτοπόρος του Τρίτου Δρόμου Τόνυ Γκίντενς, λέγεται ότι είχε πει στον Μπλαιρ πως τίποτα δεν μπορεί να αντισταθεί «στο ασταμάτητο βήμα των δυνάμεων της αγοράς». Η «αγοραιοποίηση» [marketisation] έγινε η αιχμή του νεοφιλελεύθερου σχεδίου των Νέων Εργατικών.

[...]

Υπήρχαν κοινωνικά προβλήματα που απαιτούσαν επείγουσα αντιμετώπιση, αλλά το πιο εκπληκτικό ήταν ο ηθικιστικός νομοθετικός ζήλος των Νέων Εργατικών απέναντί τους... Παρά το «φιλελευθερισμό», υιοθετήθηκαν τιμωρητικές αντιλήψεις της ποινής: μεγαλύτερες ποινές, σκληρότερο καθεστώς φυλάκισης, σκληρότερη πειθάρχηση για νέους παραβάτες. Ένα νέο είδος φιλελεύθερου «αυταρχισμού» αποδείχθηκε ένας από τους άσους στη νεοφιλελεύθερη τράπουλα των Νέων Εργατικών. Ο Michael Howard δήλωνε ότι «η φυλακή έχει αποτέλεσμα», υπονοώντας ότι όσοι δεν το πιστεύουν είναι «υπερευαίσθητοι φιλελεύθεροι».²⁰ Ο Μπλαιρ, ο οποίος σίγουρα δεν ήταν τέτοιος, υιοθέτησε τη «σκληρή αγάπη» [tough love]. (Αργότερα ο Ντέιβιντ Κάμερον θα επινοούσε το «ρωμαλέο/μυώδη φιλελευθερισμό!» [muscular liberalism].) Σίγουρα δεν είναι η πρώτη φορά που αυτά τα δύο αντιφατικά πρόσωπα του Ιανού του φιλελευθερισμού γίνονται τόσο ευδιάκριτα.

Οι Νέοι Εργατικοί ξεκίνησαν ορισμένες σημαντικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων και ο κατώτατος μισθός, συντομότεροι χρόνοι αναμονής, βελτίωση των στόχων για την υγεία, προσπάθειες να αντιμετωπιστεί η παιδική φτώχεια, διπλασιασμός του αριθμού των φοιτητών και (μάλλον απρόθυμα) ορισμένες νομοθετικές ενέργειες για την ισότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αλλά η τριγωνοποίηση ήταν η ζωογόνος δύναμη, η καθοδηγητική

τάση. Υπήρχε μια διαρκής ένταση ανάμεσα σε μια ισχυρή φαβιανή, μπενθαμιανή τάση για ρύθμιση και διεύθυνση και στην ιδεολογία της αγοράς, που πίεζε για πρόσβαση των αγορών σε περιοχές της δημόσιας ζωής από τις οποίες μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένες. Η ρύθμιση ήταν συχνά το έδαφος μιας μάχης για να επιλυθεί η αντίφαση ανάμεσα σε έναν ενισχυμένο ρόλο του ιδιωτικού τομέα και στην ανάγκη να επιδειχθούν θετικά αποτελέσματα. Υπήρχε όμως και μια ισχυρή παρόρμηση να ξεφορτωθούμε τις υπερβολές του «κράτους γκουβερνάντα» σε τομείς όπως ο σχεδιασμός, η υγεία και οι ρυθμίσεις ασφάλειας, και να κινηθούμε προς μια «ευελιξία» στις αγορές εργασίας.

Ποιο ήταν το ειδοποιό νεοφιλελεύθερο χαρακτηριστικό στις στρατηγικές των Νέων Εργατικών; Η ιδιωτική χρηματοδότηση των εμβληματικών επιτευγμάτων των Νέων Εργατικών μέσα από την Πρωτοβουλία Δημόσιας Χρηματοδότησης [Public Finance Initiative] άφησε υποθήκες στις μελλοντικές γενιές για 30 χρόνια, καθώς καλούνται να αποπληρώσουν ένα χρέος με εξωφρενικά επιτόκια. Κι όμως, οι Συμπράξεις Δημοσίου-Ιδιωτικού Τομέα έγιναν αναγκαία προϋπόθεση κάθε δημόσιας σύμβασης. Συμβόλαια με τον ιδιωτικό τομέα, ανταγωνιστικές προσφορές και «ανταγωνισμός» άνοιξαν το κράτος στο κεφάλαιο. Οι ιδιώτες προμηθευτές είχαν μεγαλύτερη ευχέρεια να μειώσουν τα κόστη και προσωπικό, ακόμη και σε βάρος της ποιότητας παρεχόμενης υπηρεσίας. Το ανερχόμενο αρχιπέλαγος ιδιωτικών εταιρειών που παρείχαν δημόσιες υπηρεσίες επικερδώς ήταν θεαματικό. Σύμβουλοι εμφανίζονταν παντού για να «εκπαιδεύσουν» τη δημόσια σφαίρα στους εταιρικούς τρόπους. Ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι περνούσαν στα διοικητικά συμβούλια των ιδιωτών προμηθευτών τους. Το ήθος της δημόσιας υπηρεσίας, καθώς αποκενώθηκε από τα μέσα, υπέστη μια αναντίστροφη «πολιτισμική αλλαγή». Οι συνήθειες και οι αντιλήψεις του ιδιωτικού τομέα ενσωματώθηκαν στο κράτος.

[...]

Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι Νέοι Εργατικοί συμφώνησαν ότι οι «αναπτυσσόμενες χώρες» πρέπει να εκτεθούν στους αναζωογονητικούς ανέμους του Ελεύθερου Εμπορίου και των ξένων επενδύσεων. Ο κύριος στόχος της παγκόσμιας διακυβέρνησης ήταν να προστατεύσει τις αγορές και τις επενδύσεις και να διασφαλίζει τους όρους για την επιτυχία των στόχων της παγκόσμιας καπιταλιστικής επιχείρησης. Πράγμα που απαιτούσε ισχυρή προσήλωση σε μια νέα γεωπολιτική τάξη, στρατιωτικές δαπάνες και την οικοδόμηση ενός κύκλου κρατών-πελατών και δικτατόρων, πολλοί από τους οποίους κατέφευγαν συχνά στην καταστολή, τη βία, τη φυλάκιση και τα βασανιστήρια –εάν ήταν αναγκαίο, και ευθείες στρατιωτικές επεμβάσεις, με ανθρωπιστική αμφίεση φυσικά.

Το πείραμα Μπλαιρ τελείωσε απρόσμενα –ως αποτέλεσμα της μακράς δουλοπρέπειας απέναντι στους στόχους

της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ. Η «ειδική σχέση» με τις ΗΠΑ διασφάλιζε στη Μεγάλη Βρετανία ένα ρόλο γεωπολιτικού μικρότερου εταίρου και μια θέση στον παγκόσμιο ήλιο. Πήγαιναν όμως χέρι με χέρι και στον αγώνα εναντίον της ανόδου του ισλαμικού φονταμενταλισμού. Ο Τζορτζ Μπους, με τη στήριξη του νεοσυντηρητικού λόμπι, οδήγησε τον Μπλαιρ σε μια ένοπλη επέμβαση και αλλαγή καθεστώτος στο Ιράκ. Ο ηθικισμός του Μπλαιρ συμβιβάστηκε με την προσχηματική λογική του Μπους, με την υποκρισία, με μυστικές συμφωνίες που οι πάντες αγνοούσαν, με μαγειρεμένα «ντοκουμέντα» και παραπλανητικές πληροφορίες από τις μυστικές υπηρεσίες. Η φήμη του ποτέ δεν αποκαταστάθηκε.

Ο Γκόρντον Μπράουν, που ακολούθησε, δεν άλλαξε ριζικά τις νεοφιλελεύθερες προδιαθέσεις των Νέων Εργατικών. Ποτέ δεν κήρυξε επί πληρωμή τον «Τρίτο Δρόμο» και το θρησκευτικό του οικογενειακό υπόβαθρο, η υψηλή ηθική του σοβαρότητα και παραδοσιακή Εργατική του παιδεία στάθηκαν εμπόδιο. Η θετική όψη της «διπλής μετατόπισης» των Νέων Εργατικών ταυτίστηκε με αυτόν: δημόσιες επενδύσεις, περιορισμός του χρέους του Τρίτου Κόσμου και της παιδικής φτώχειας. Αλλά η «αναδιανομή στα κλεφτά» δεν κατάφερε να δημιουργήσει ένα πολιτικό ακροατήριο ή να υπερασπίσει το κράτος πρόνοιας επί τη βάση αρχών. [...] Στην κρίση, η διεθνής ηγετική δεινότητα του Μπράουν ήταν εντυπωσιακή, αλλά ήταν πολύ αργά. Η νεοφιλελεύθερη ύβρις είχε κάνει τη ζημιά. Μέχρι τις εκλογές (τις οποίες ο Μπράουν θα έπρεπε να είχε προκαλέσει ένα χρόνο νωρίτερα) ήταν σαφές ότι οι Εργατικοί επρόκειτο να χάσουν. Κι έτσι έγινε.

Η παραλλαγή του συνασπισμού

Ο συνασπισμός Συντηρητικών – Φιλελεύθερων Δημοκρατών εντασσόταν πλήρως στη δεσπόζουσα πολιτική λογική της επανευθυγράμμισης [realignment]. Στο πνεύμα το καιρών, ο Κάμερον, έχοντας τον Μπλαιρ ως πρότυπο, διακήρυξε την αποφασιστικότητά του να επαναπροσδιορίσει τους Τόρις ως ένα «συμπονετικό συντηρητικό κόμμα», αν και κάτι τέτοιο έχει αποδειχθεί χίμαιρα.

Ταυτόχρονα, πολλοί υποτίμησαν το διχασμό που προκάλεσε στην ψυχή των Φιλελεύθερων Δημοκρατών η αποχή από την εξουσία και δεν μπόρεσαν να εκτιμήσουν για ποια αυταπάτη, υποκρισία και έλλειψη αρχών ήταν ικανή η ηγεσία τους. Ο συνασπισμός πλέον έστρεψε τους νεοφιλελεύθερων τάσεων υποστηρικτές της *Πορτοκαλί Βίβλου*,²¹ οι οποίοι υποστήριζαν μια συμμαχία με τους Συντηρητικούς, ενάντια στους «προοδευτικούς», στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν και πρώην σοσιαλδημοκράτες που έκλιναν προς τους Εργατικούς. Στη συμφωνία που συνάφθηκε, της οποίας οι λεπτομέρειες έχουν πλέον λησμονηθεί, οι κοινωνικοί φιλελεύθεροι κατατροπώθηκαν και οι Κάμερον και Κλεγκ αντάλλαξαν «θερμούς ασπασμούς»

στον κήπο με τις τριανταφυλλιές της οδού Νο 10 (με τον πρώτο να μοιάζει σαν την αλεπού στο παζάρι). Έτσι, οι Φιλελεύθεροι Δημοκράτες παρείχαν στην ηγεσία του Κάμερον το «φύλλο συκής» που χρειαζόταν – ενώ η τραπεζική κρίση τού παρείχε το «άλλοθι». Η κυβέρνηση συνασπισμού άδραξε την ευκαιρία να εγκαινιάσει την πιο ριζοσπαστική, μακρόπνοη και μη αναστρέψιμη κοινωνική επανάσταση από τον καιρό του πολέμου.

Η πολιτική του κυβερνητικού συνασπισμού συχνά μοιάζει ανίκανη, καθώς αποτυγχάνει να εμβαθύνει και να αντιμετωπίσει τις καταστάσεις αποτυγχάνοντας στη σύνθεση και την επεξεργασία. Όμως, από μια άλλη οπτική γωνία, πρόκειται για το καλύτερο προετοιμασμένο, εκτεταμένο, ριζοσπαστικό και φιλόδοξο από τα τρία καθεστώτα τα οποία, από το 1970, επωάζουν το νεοφιλελεύθερο σχέδιο. Οι Συντηρητικοί, εδώ και αρκετό καιρό, αφοσιώνονταν στην προετοιμασία τους για την ανάληψη της εξουσίας – όχι στις λεπτομέρειες της πολιτικής τους, αλλά σε σχέση με το πώς θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η πολιτική τους, ώστε να νομοθετηθεί μια νέα πολιτική «διευθέτηση». Ήταν πεισμένοι ότι για να ικανοποιηθούν οι αγορές ομολόγων και οι διεθνείς οίκοι αξιολόγησης ήταν αναγκαίο να γίνουν βαθιές και γρήγορες περικοπές το συντομότερο δυνατό. Θα μπορούσε όμως η κρίση να χρησιμοποιηθεί, όπως έχει υποστηρίξει ο Μίλτον Φρίντμαν, για να «προκαλέσει αληθινή αλλαγή»;

Η νομοθετική πλημμυρίδα ξεκίνησε αμέσως και βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Αρχίζει αρνητικά («το χάλι που μας άφησε η προηγούμενη κυβέρνηση») αλλά τελειώνει θετικά ενστερνιζόμενη τη ριζική δομική μεταρρύθμιση ως τη μοναδική λύση. Η ιδεολογία δίνει τον τόνο, αν και κάτι τέτοιο διαψεύδεται κατηγορηματικά. Οι πρωτοκλασάτοι ιδεολόγοι – οι Osborne, Lansley, Gove, Maude, Duncan, Smith, Pickles και Hunt²² έχουν εμβαπτιστεί στις νεοφιλελεύθερες ιδέες και είναι αποφασισμένοι να τις εφαρμόσουν. Όπως είπαν στη *Φωλιά του Κούκου*: «οι τρελοί κάνουν κουμάντο στο άσυλο» [...] Η ομάδα αυτή έχει εδώ και καιρό αποδεχτεί τη διαπίστωση του Σουμπέτερ ότι δεν υπάρχει άλλη επιλογή από τη «δημιουργική καταστροφή». Έχουν δώσει στους εαυτούς τους, μέσω νομοθετικών ελιγμών, πέντε διαδοχικά έτη για να ολοκληρώσουν το έργο τους αυτό.

Ο πολυδιάστατος χαρακτήρας [του έργου τους] πρέπει να κριθεί με βάση το επιχειρησιακό εύρος των θεσμών και των πρακτικών που επιχειρούν να «μεταρρυθμίσουν», την τόλμη τους στη μετάγχιση κρατικής χρηματοδότησης στον ιδιωτικό τομέα και τον αριθμό των ομάδων ψηφοφόρων [constituencies] που είναι διατεθειμένοι να αντιμετωπίσουν. Η μεταρρύθμιση και η επιλογή –λέξεις που ήδη σφετερίστηκαν στο παρελθόν οι Νέοι Εργατικοί– είναι η κύρια αφήγηση. Μπορεί να είναι Συντηρητικοί, αλλά σε καμία περίπτωση δεν πρόκειται για ένα καθεστώς που «συντηρεί». [...]

Δεν μπορούμε εδώ να περιγράψουμε με λεπτομέρεια τις περικοπές δαπανών. Μόλις ξεκίνησαν, και πρόκειται να ακολουθήσουν πολύ περισσότερες. Αντ' αυτού, θα περιοριστούμε να ανιχνεύσουμε τη νεοφιλελεύθερη λογική πίσω από τη στρατηγική.

Πρώτον, στοχευμένες ομάδες ψηφοφόρων, δηλαδή όσοι σχετίζονται και εξαρτώνται από το κράτος και τις δημόσιες υπηρεσίες. Για τους πλούσιους, η ύφεση δεν συνέβη ποτέ. Στο δημόσιο τομέα, όμως, θα υπάρξουν μαζικές απολύσεις, πάγωμα μισθών, ημερομίσθια πολύ πιο χαμηλά από τα ποσοστά του πληθωρισμού, συντάξεις κάτω από το όριο της φτώχειας, αυξημένα όρια συνταξιοδότησης. Η υποστήριξη των κατώτερων και των «ευαίσθητων» κοινωνικών στρωμάτων θα μειωθεί και η εξάρτηση από κράτος πρόνοιας θα πάψει. Τα επιδόματα θα περικοπούν και θα επιβληθεί η εργασιακή ανταποδοτικότητα για την όποια πρόνοια [workfare]. Οι ηλικιωμένοι πρέπει να πουλήσουν τα σπίτια τους για να ανταπεξέλθουν στα έξοδα περίθαλψής τους. Οι εργαζόμενοι γονείς πρέπει να πληρώνουν για την ασφάλεια του παιδιού τους. Όσοι λαμβάνουν προνοιακά επιδόματα πρέπει να βρουν δουλειά. Το πρόγραμμα ανακατασκευής των σχολείων, το Sure Start και το Education Maintenance Allowance βρίσκονται σε εκκρεμότητα.²³ Οι πλούσιοι γονείς έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν τα απαιτούμενα δίδακτρα για τα παιδιά τους στο Κέμπριτζ και την Οξφόρδη. Πολλοί άλλοι φοιτητές, όμως, θα έχουν μια ζωή χρέη για να αποκτήσουν ένα πτυχίο. Δεν γίνεται να περικοπούν 20 δισεκατομμύρια στερλίνες από το Εθνικό Σύστημα Υγείας χωρίς να επηρεαστούν οι επείγουσες, οι κλινικές υπηρεσίες και οι υπηρεσίες περίθαλψης [...] Οι γυναίκες είναι στο επίκεντρο πολλών από αυτά τα τρομακτικά μέτρα. Όπως μας υπενθυμίζει η Beatrix Campbell, ο περιορισμός του κράτους συνεπάγεται την ελαχιστοποίηση του πεδίου μέσα στο οποίο οι γυναίκες μπορούν να βρουν φωνή, συμμάχους, κοινωνική και υλική υποστήριξη για την αναγνώριση των αιτημάτων τους. Συνεπάγεται, επίσης, τη μείωση των πόρων που συλλογικά η κοινωνία αποδίδει στα παιδιά, τη μετατροπή της φροντίδας τους από κοινή σε οικογενειακή ευθύνη και τη γενικότερη υπονόμευση της «εργασίας» που παρέχει αγάπη και φροντίδα.

Δεύτερον, ιδιωτικοποιήσεις –η απόδοση δημόσιων και κρατικών υπηρεσιών στο ιδιωτικό κεφάλαιο, ο επανασχεδιασμός της κοινωνικής αρχιτεκτονικής. Η ιδιωτικοποίηση είναι διαθέσιμη σε τρία μεγέθη: 1. Απευθείας πωλήσεις δημόσιων περιουσιακών στοιχείων. 2. Συμβάσεις με ιδιωτικές επιχειρήσεις με σκοπό την κερδοφορία. 3. Λαθρο-ιδιωτικοποιήσεις σε δυο φάσεις, όπου η ιδιωτικοποίηση εμφανίζεται ως ακούσια συνέπεια. Ορισμένα παραδείγματα: στον τομέα της ποινικής δικαιοσύνης γίνονται αναθέσεις συμβολαίων για τη διοίκηση των φυλακών. Ο Κεν Κλαρκ υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να δει καμία διαφορά επί της αρχής σε σχέση με την ιδιωτική ή δημόσια ιδιοκτησία των

φυλακών. Στον τομέα της υγείας και πρόνοιας ο ιδιωτικός τομέας έχει ήδη μια μαζική και επικερδή παρουσία, επιλέγοντας προσεκτικά, με άξονα το κέρδος, ιατρικές υπηρεσίες που τα νοσοκομεία δεν είναι σε θέση να παρέχουν. Την ίδια στιγμή που στην εκτεταμένη αναδιοργάνωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας οι παθολόγοι και άλλοι επαγγελματίες, οι οποίοι έχουν συστήσει εμπορικούς συνεταιρισμούς (μέρος των κερδών των οποίων παρακρατούν), θα αναλάβουν τον προϋπολογισμό υγείας της τάξης των 60 δισεκατομμυρίων. Καθώς ορισμένοι μόνο παθολόγοι έχουν τις γνώσεις ή το χρόνο να διαχειρίζονται περίπλοκους προϋπολογισμούς, θα στραφούν στις ιδιωτικές εταιρίες υγείας, οι οποίες περικυκλώνουν το Εθνικό Σύστημα Υγείας σαν πεινασμένοι καρχαρίες. Τα κονδύλια για Πρωτοβάθμιες Υπηρεσίες Υγείας, τα οποία αντιπροσώπευαν τη συνεισφορά του δημόσιου τομέα στη διαδικασία χρηματοδότησης, καταργούνται. Στο γενικότερο πνεύμα του «ανταγωνισμού», τα νοσοκομεία πρέπει να άρουν το πλαφόν στον αριθμό των ιδιωτών που νοσηλεύουν.

Τρίτον, το δέλεαρ του «τοπικισμού». Σύμφωνα με τη «Μεγάλη Κοινωνία» του Ντέιβιντ Κάμερον, τα «ελεύθερα σχολεία» (τα οποία θα χρηματοδοτούνται από το δημόσιο κορβανά –η εκδίκηση του Γκωβ) θα «ενισχύσουν» τους γονείς και θα μεταφέρουν την εξουσία στο «λαό». ²⁴ Οι γονείς, όμως, όντας απορροφημένοι στις οικογενειακές και άλλες ευθύνες και μην έχοντας την ικανότητα να διοικούν σχολεία, να αξιολογούν την καλή διδασκαλία και να ορίζουν ισορροπημένα και πλήρη σχολικά προγράμματα [...] θα αναγκαστούν να απευθυνθούν στον τομέα της ιδιωτικής εκπαίδευσης για τη διοίκηση των σχολείων, καθορίζοντας με τον τρόπο αυτό το νόημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Θα μπορούσε η λογική των δυο σταδίων να είναι σαφέστερη;

Τέταρτον, κάλπικος λαϊκισμός: στρέφοντας τις «κοινότητες» ενάντια στην τοπική δημοκρατία. Ο Έρικ Πικλς προτίθεται να αποσυνδέσει οριστικά τα τοπικά συμβούλια από το κεντρικό σύστημα δαπανών. Παράλληλα, η κοινωνική στέγαση παραμένει στάσιμη, τα στεγαστικά επιδόματα θα περικοπούν και τα δημοτικά ενοίκια θα αυξηθούν ακολουθώντας τα επίπεδα της αγοράς στα αστικά κέντρα. Πολλοί θα μετακομίσουν σε φθηνότερα σπίτια χάνοντας δίκτυα φίλων, παιδικής φροντίδας, συγγενείς, σχολικές θέσεις και συμμαθητές. Οι γονείς είτε θα πρέπει να βρουν άλλη κατά τόπους εργασία –στο βαθμό που υπάρχει κάτι διαθέσιμο– είτε θα πρέπει να εξοικονομήσουν περισσότερο χρόνο για τις μεταφορές τους. Θα μπει πλαφόν στο επίδομα αναζήτησης εργασίας. Όπως δήλωσε ο εκπρόσωπος του λόμπι των ιδιοκτητών ακινήτων, «προσδοκούμε να χτυπήσουμε φλέβα χρυσού». Από τον καιρό της Θάτσερ έχουμε να δούμε μια τόσο αδίστακτη επίθεση στον ιστό της κοινωνίας των πολιτών, των σχέσεων και της κοινωνικής ζωής.

Πέμπτον, η μείωση της κρατικής μέριμνας για την ποιότητα ζωής. Παροχές όπως βιβλιοθήκες, πάρκα, λουτρά, γυμναστήρια, νεανικές λέσχες και κοινοτικά κέντρα, είτε θα ιδιωτικοποιηθούν είτε θα εξαφανιστούν. Ή θα «στρατολογηθούν» άμισθοι εθελοντές, ή οι πόρτες θα κλείσουν. Στην πραγματικότητα, ο στόχος δεν είναι –στη διάλεκτο του 1968, την οποία δεν διστάζει να οικειοποιηθεί ο ασύδοτος Κάμερον– «να μεταφερθεί η εξουσία στον λαό», αλλά να υπονομευθούν οι δομές της ίδιας της τοπικής δημοκρατίας. Η αριστερά, η οποία τρέφει θετικά συναισθήματα για τον εθελοντισμό, την εμπλοκή της κοινότητας και τη συμμετοχή, βρίσκεται για μια ακόμη φορά εγκλωβισμένη στην αβεβαιότητα. Η έννοια της «Μεγάλης Κοινωνίας» είναι τόσο κενή, ώστε τα πανεπιστήμια έχουν υποχρεωθεί να τη θέσουν στην κορυφή των ερευνητικών τους προτεραιοτήτων μόνο και μόνο από το φόβο της περικοπής δαπανών –πιθανώς για να μπορέσουν να καταλάβουν οι πολιτικοί τι στην ευχή σημαίνει: μια επαίσχυντη, υπεροπτική και διπρόσωπη παρέμβαση στην ελευθερία της σκέψης.

Επιδιώκεται μια διαρκής επανάσταση. Μπορεί η κοινωνία να αναδομείται διαρκώς με αυτούς τους όρους; Είναι ο νεοφιλελευθερισμός ηγεμονικός;

Οι διαμαρτυρίες πυκνώνουν. Συγκεντρώνονται σημαντικές φωνές επαγγελματιών ενάντια στις διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, ενάντια στην ταχύτητα και την κλίμακα των περικοπών σε μια εύθραυστη οικονομία. Υπάρχουν παύσεις, αναθεωρήσεις και στροφές 180 μοιρών. Ίσως ακολουθήσουν και άλλα. Εάν στις επόμενες εκλογές το Φιλελεύθερο-Δημοκρατικό «αγκομαχητό» για τις περικοπές στη διοίκηση και η εκστρατεία εναντίον τους αποτύχει να πείσει, είναι αντιμέτωποι με την προοπτική μιας εκλογικής εξαφάνισης. Ο συνασπισμός μπορεί να καταρρεύσει, αν και σε πιθανές εκλογές οι Συντηρητικοί ίσως αποσπάσουν την πλειοψηφία που απέτυχαν να συγκεντρώσουν την προηγούμενη φορά. Το μέλλον όμως δεν είναι προδιαγεγραμμένο.

Η ηγεμονία είναι μια δύσκολη έννοια, η οποία προκαλεί συγκεχυμένους στοχασμούς. Καμία νίκη δεν είναι τελική ή οριστική. Κανένα σχέδιο δεν «ηγεμονεύει» ως ολοκληρωμένο. Πρόκειται για μια διαδικασία, όχι για μια κατάσταση των πραγμάτων. Καμία νίκη δεν είναι διαρκής ή τελική. Η ηγεμονία πρέπει να βρίσκεται διαρκώς υπό «επεξεργασία», να συντηρείται, να ανανεώνεται, να αναθεωρείται. Αποκλεισμένες κοινωνικές δυνάμεις, των οποίων η συναίνεση δεν έχει κερδηθεί, των οποίων τα συμφέροντα δεν έχουν ληφθεί υπόψη, συγκροτούν κινήματα, αντιστάσεις, εναλλακτικές στρατηγικές και οράματα... και ο αγώνας για το ηγεμονικό σύστημα ξαναρχίζει. Αποτελούν αυτό που ο Ρέιμοντ Γουίλιαμς αποκάλεσε «το αναδυόμενο» ²⁵ –και το λόγο για τον οποίο η ιστορία δεν μπορεί ποτέ να κλείσει, διατηρώντας έναν ανοικτό ορίζοντα στο μέλλον.

Ωστόσο, από την άποψη της φιλοδοξίας, του βάθους, του βαθμού ρήξης με το παρελθόν, της ποικιλίας των

τόπων που εποικίζει, της επίδρασης στον κοινό νου, της αλλαγής της κοινωνικής αρχιτεκτονικής, ο νεοφιλελευθερισμός πράγματι είναι ένα ηγεμονικό σχέδιο [...] Σήμερα, η λαϊκή σκέψη και τα συστήματα υπολογισμού στην καθημερινή ζωή αντιστέκονται πολύ λιγότερο στην διείσδυση των ιδεών του. Η υλοποίηση μπορεί να είναι πιο δύσκολη: νέες και παλαιές αντιφάσεις ακόμη στοιχειώνουν το οικοδόμημα στην ίδια τη διαδικασία της ανακατασκευής του. Όμως, σε ό,τι αφορά την κατασκευή των θεμελίων και τη διασφάλιση ενός ευνοϊκού εδάφους για το μέλλον, το νεοφιλελεύθερο σχέδιο είναι αρκετά στάδια μπροστά. Για να παραφράσουμε μια φράση του Μαρξ: «καλό ξερίζωμα, τυφλοπόντικα». Αλίμονο!

Μτφρ.-επιμ.: Γιώργος Γιαννακόπουλος / Γιάννης Μπαλαμπανίδης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ.τ.μ.: Το κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Soundings* 48 (Καλοκαίρι 2011). Ένα μικρό τμήμα του αναδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *The Guardian* (12.9.2011) και μεταφράστηκε στα ελληνικά για τον ιστότοπο *RedNotebook* [rednotebook.gr] από τον Γ. Γιαννακόπουλο. Θα θέλαμε επίσης να ευχαριστήσουμε τον Α. Κ. και τους επιμελητές του περιοδικού για τις επισημάνσεις τους.
2. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007. [Σ.τ.μ.: ελλ. μτφρ. Ντέιβιντ Χάρβεϊ, *Νεοφιλελευθερισμός: ιστορία και παρόν*, μτφρ. Μαρία-Αριάδνη Αλαβάνου, Καστανιώτης, Αθήνα 2007]
3. Nik Theodore / Jamie Peck / Neil Brenner, «Neoliberal Urbanism: Cities and the Rule of Markets», στο Sophie Watson / Gary Bridge (επιμ.), *The New Blackwell Companion to the City*, Wiley, Λονδίνο 2011, σ. 15.
4. Σ.τ.μ.: Ο Keith Joseph ήταν δικηγόρος και βουλευτής του Συντηρητικού Κόμματος με μακρά υπουργική θητεία στις κυβερνήσεις MacMillan (1962-1964), Heith (1970-1974) και Θάτσερ (1979-1986).
5. Friedrich Hayek, «Πρόλογος», στο Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1982 [πρώτη έκδ. 1962].
6. Σ.τ.μ.: Οι Combination Acts αναφέρονται σε νόμους που τέθηκαν σε εφαρμογή το 1799-1800 από την κυβέρνηση του William Pitt του νεότερου, απαγορεύοντας τη συλλογική εκπροσώπηση των εργατών. Οι Νόμοι των Σιτηρών τέθηκαν σε εφαρμογή το 1815 για την προστασία των παραγωγών σιτηρών στη Βρετανία και την Ιρλανδία από τις εισαγωγές φθηνότερων σιτηρών.
7. Σ.τ.μ.: Η ιδέα της «Μεγάλης Κοινωνίας» ήταν μια από τις κεντρικές πολιτικές προτάσεις στο πρόσφατο εκλογικό μανιφέστο του Συντηρητικού Κόμματος. Αν και παραμένει ιδιαίτερα νεφελώδης και αντιφατική, ο πυρήνας της αναφέρεται στην εφαρμογή πολιτικών που θα δώσουν στις κατά τόπους κοινότητες μεγαλύτερες ευκαιρίες συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων. Βλ. <http://www.the-big-society.org/> (πρόσβ.: Δεκ. 2011).
8. Σ.τ.μ.: Βλ. George Dangerfield, *The Strange Death of Liberal England*, Constable & Co, Λονδίνο 1936.
9. Σ.τ.μ.: Ο William Henry Beveridge (1879-1963) υπήρξε οικονομολόγος και κοινωνικός μεταρρυθμιστής με σημαντική συμβολή στη δημιουργία του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας στη Βρετανία. Μεταξύ άλλων, διατέλεσε και διευθυντής της London School of Economics, από το 1919-1937.
10. Σ.τ.μ.: Ο Rab Butler (1902-1982) υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς πολιτικούς του Συντηρητικού Κόμματος κατά τις πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου, με συμμετοχή στις κυβερνήσεις των Τσώρτσιλ, Douglas-Home και Macmillan.
11. Σ.τ.μ.: Ο Hugh Gaitskell (1906-1963) υπήρξε ηγέτης του Εργατικού Κόμματος από το 1955 μέχρι το 1963 και συμμετείχε στις κυβερνήσεις του Attlee.
12. Σ.τ.μ.: Βλ. Stuart Hall / Tony Jefferson (επιμ.), *Resistance through Rituals. Youth Subcultures in Post-war Britain*, Hutchinson, Λονδίνο 1976.
13. Σ.τ.μ.: Μια έκφραση της αντικουλτούρας που διατύπωσε ο Timothy Leary το 1967 σε μια συγκέντρωση 30.000 χίπηδων στο Σαν Φρανσίσκο. Η διάσημη έκτοτε φράση ήταν ένα κάλεσμα για τη σύλληψη των πολιτισμικών αλλαγών μέσα από τη χρήση ψυχεδελικών ναρκωτικών και για την άρνηση των συμβάσεων και των κοινωνικών ιεραρχιών.
14. Ο Ted Heath (1916-2005) υπήρξε ηγέτης των Συντηρητικών και πρωθυπουργός της Βρετανίας (1970-1974). Η «εβδομάδα των τριών ημερών» ήταν ένα μέτρο που είχε πάρει η συντηρητική κυβέρνηση το 1974 προς εξοικονόμηση ηλεκτρικής ενέργειας: οι εμπορικοί καταναλωτές ηλεκτρικού θα έπρεπε να περιορίζουν την κατανάλωση σε τρεις συγκεκριμένες ημέρες κάθε εβδομάδα.
15. Σ.τ.μ.: Κατά λέξη, «ανέβα στο ποδήλατό σου»: αναφορά στη φράση «get on your bike and look for work» που αποτέλεσε σύνθημα της κυβέρνησης Θάτσερ για τους άνεργους. Η πατρότητα της φράσης αποδίδεται στον τότε υπουργό Εργασίας Norman Tebbit, ο οποίος είχε δηλώσει ότι ο άνεργος πατέρας του, το 1930, δεν εξεγέρθηκε αλλά ανέβηκε στο ποδήλατό του και πήγε να ψάξει για δουλειά.
16. S. Hall / C. Critcher / J. Jefferson / J. Clarke / B. Roberts, *Policing the Crisis*, Macmillan, Λονδίνο 1978.
17. Σ.τ.μ.: Βλ. Paul Gilroy, *Postcolonial Melancholia*, Columbia University Press, Ν. Υόρκη 2004.
18. Σ.τ.μ.: Βλ. Andrew Gamble, *The Free Economy and the Strong State: The Politics of Thatcherism*, Duke University Press, Β. Καρολίνα 1988.
19. Σ.τ.μ.: Μικρή πόλη της Αγγλίας, που τιμήθηκε από τη βασίλισσα Ελισάβετ σε αναγνώριση για το ρόλο της στον επαναπατρισμό των νεκρών των πολέμων στις αρχές του 21ου αιώνα.
20. Σ.τ.μ.: Πολιτικός του Συντηρητικού Κόμματος της Βρετανίας και μέλος στις κυβερνήσεις Θάτσερ και Μέιτζορ.
21. Σ.τ.μ.: Αναφέρεται στην έκδοση Paul Marshall / David Laws (επιμ.), *The Orange Book: Reclaiming Liberalism* (2004) που γράφτηκε από πέντε ηγετικά στελέχη του Φιλελεύθερου Δημοκρατικού Κόμματος, οι τρεις εκ των οποίων (Ν. Κλεγκ, V. Cable, C. Huhne) συμμετέχουν στη σημερινή κυβέρνηση συνασπισμού.
22. Σ.τ.μ.: Βασικοί συντηρητικοί υπουργοί της κυβέρνησης Κάμερον.
23. Σ.τ.μ.: Πρόκειται για επιδόματα που χορηγεί το κράτος σε νεογέννητα παιδιά και προγράμματα ενισχυτικής διδασκαλίας για παιδιά των οποίων οι γονείς έχουν χαμηλό εισόδημα.
24. Σ.τ.μ.: «Τα ελεύθερα σχολεία [free schools] είναι γενικά δημόσια σχολεία, των οποίων η ίδρυση προσαρμόζεται στις επιθυμίες και τις ανάγκες των κατά τόπους πληθυσμών, έτσι ώστε να βελτιωθεί η παρεχόμενη εκπαίδευση στην κοινότητα», βλ. <http://www.education.gov.uk/schools/leadership/typesofschools/freeschools> (πρόσβ.: Δεκ. 2011).
25. Σ.τ.μ.: Βλ. Raymond Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, εισ.-μτφρ. Βενετία Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα 1994.